

УДК 94:355(477.64-751.3)"15"(045)

ХОРТИЦЬКА СІЧ: ДО ПИТАНЬ ПОХОДЖЕННЯ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЇ

Вячеслав Саричев

доктор філософії (Ph.D.),

учений секретар

Національного заповідника

«Хортиця»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3176-878X>

Питання виникнення Запорозької Січі розглядається у зв'язку із потребою протидії агресії з півдня та, зокрема, захисту дніпровських переправ. Стратегічне розташування Хортиці поблизу однієї з найзручніших переправ – Кічкаської, пояснює вибір цього острова для збору козацьких військ щонайменше з 30-х рр. XVI ст. Козацька громада у взаємодії з адміністрацією прикордонних міст в такий спосіб утворила військовий центр на Хортиці. За своїми ознаками його можна вважати ранньою Січчю, адже його функцією був захист вже не окремих угідь, а всієї території, якій загрожував напад.

Ключові слова: Кічкаська переправа, місцевість Кохане, Хортиця, Хортицька Січ.

The question of the emergence of Zaporizhzhya Sich is considered in connection with the need to counter aggression from the south and, in particular, to protect the Dnieper crossings. The strategic location of Khortytsia near one of the most convenient crossings - Kichkaska, explains the choice of this island for the gathering of Cossack troops since at least the 30s of the 16th century. In this way, the Cossack community, in cooperation with the administration of the border towns, formed a military center in Khortytsia. According to its features, it can be considered early Sich, because its function was to protect not individual lands, but the entire territory, which was threatened by attack.

Key words: Kichka crossing, Kohane area, Khortytsia, Khortytska Sich.

На сучасному етапі Запорозька Січ розглядається як військовий та адміністративний центр козацтва на півдні українських земель з середини XVI ст. до 1775 р., який утворився через потребу в самоорганізації козацтва та захисті від татарської агресії [1, с. 270]. Але серед козацьких центрів перша, Хортицька Січ, залишається чи не найзагадковішою через діаметрально протилежні оцінки: від визнання її осередком колонізації нових земель та протидії агресії з півдня [2, с. 6; 3, с. 123–126] до заперечення її існування через, начебто, брак джерельних даних [4]. Також цей козацький осередок розглядається як предтеча або прототип Січі [5, с. 40; 6, с. 10, 20]. Серед інших тенденцій – позиціонування у якості адміністративного центру лише Підпільненської Січі (1734–1775) як «своєрідної столиці краю» [7, с. 195], а також заперечення існування Січі крім Базавлуцької, Чортомлицької та Підпільненської і визначення решти форпостами, анклавми тощо [8, с. 30]. Розгляд причин такого розмаїття – тема окремої праці.

Але невизначеність цим не обмежена. Незрозумілим залишається механізм «об'єднання» у єдиний центр «протосічей» та «городков» різних козацьких ватаг. Відсутнє чітке розмежування понять «перша Січ» та «протосіч». Кожна Січ була несхожою на інші. І якщо «протосіч» увібрала в себе основні ознаки січі – чому вона не є Січчю?

Окремо стоїть питання локалізації Хортицької Січі (або «протосічі» та «замку» Дмитра Вишневецького). Припущення Л. Падалки (к. XIX ст.) та В. Фоменка (50-ті рр. XX ст.) про начебто існування «замку» Д. Вишневецького на Кічкаському мисі вище Хортиці спростовані даними археологічних досліджень о. Байда (Мала Хортиця) [9]. Але ця місцевість була в центрі уваги не лише цього організатора козацтва.

Отже, спроба географічної та хронологічної локалізації першої Січі є метою цієї доповіді, адже відповідь на це питання багато в чому формує уяву щодо раннього етапу Січі, особливостей соціального складу козацтва та його

соціальних функцій. Для цього необхідно співставити дані письмових та картографічних джерел, аби зрозуміти, що з себе уявляла місцевість в районі Кічкаської переправи в козацьку добу і наскільки вона була придатна для військових дій. Важливе значення мають картографічні матеріали, що зафіксували історичний ландшафт до його знищення в часи індустріалізації.

Під час походів татарські війська використовували переправи. Однією з двох найкращих, за даними Г. де Боплана, була «переправа Кічкас» поруч з річкою Кічкас, яка впадає в Дніпро з лівого берега вище Хортиці та сучасної греблі. Ділянка Дніпра тут звужувалася до 150 кроків і мала назву «Вовче горло». В 40-х рр. XVI ст. Михалон Литвин писав, що, вони пливуть поруч із конем, до якого прив'язували пліт з комишу. На пліт клали мішок з речами. Такий самий спосіб з плотами, на які клали сідло, одяг та зброю, описував і Боплан через сто років [10, с. 47–48; 11, с. 146, 148–149, 163–164]. Плоти з очерету для переправ застосовували навіть у XVIII ст. [12, с. 310]. Така сталість дозволяє використовувати інформативніший опис Боплана і для XVI ст. Він описує перехід Кічкаської переправи, хоча і не називає її. Вона відома швидкою течією, що пояснює слова Боплана про те, що ряд татарських воїнів у воді розтягується на «пів л'є» (*demie lieue*) – приблизно на 2,2 км [11, с. 100, 164].

Не дивно, що на переправах концентрувалися козацькі загони. Вони діяли ефективно через вразливість татар, як писав Михалон Литвин: «... коли вони перепливають, як завжди, без суден, прив'язавшись до коней і беззбройні і голі, то їх розбивають ті, які прямують на суденцях з островів, з очеретяних заростей та верболозу» [10, с. 71].

Серед островів, де базувалися козаки, Мартин Бельський вказував острів Кохане [13, с. 1358–1359]. Проте ще раніше Станіслав Сарницький писав, що це не острів, а місцевість поблизу переправи. Сучасні дослідники локалізують її в районі скелі Кохання (Рис. 1), яка існувала до будівництва греблі в районі, де зараз будівля ГЕС на правому березі [14; 15, с. 21–22]. Це

підтверджує і опис С. Сарницького: «Кохане. Це місце вище острова Хортиця між порогів, за кілька миль дуже зручне: в якому, якби була залучена частина солдатів, завжди можна було зручно перешкодити переправі татар, які, переходять Бористен у двох напрямках, Кучманському та Кременецькому коли вони не помічають озброєних Низових Козаків і мають звичай вільно йти та вторгатися в наші регіони» [16].

Провідний європейський історик XVIII ст. Й.-Х. Енгель спираючись на архівні дані в контексті подій 30-х рр. XVI вказує, що під захистом замків в Черкасах, Каневі та інших містах козаки «заклали на островах декілька кошів {Koschen} та січей {Setschen}». Існував і загальний центр: староста черкаський і канівський Остафій Дашкович «визначив острів Хортицю місцем збору, щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу...» [17, с. 85]. Це було асиметричною відповіддю на перманентну загрозу, адже воювати з численним супротивником у степу складніше.

Постійну концентрацію військ в районі переправи і Хортиці фіксує низка карт XVI–XVIII ст. На карті Н. Сансона 1674 р. (Рис. 2) позиції козаків (*Retraite de Cosaques*) простягнулися на правому березі Дніпра вздовж порогів до Кічкаської переправи [18]. Карта дніпровських порогів французького картографа Дж. Деліля, видана в 1724–1729 рр. (Рис. 3) позначає Січ (*Setch*) прямокутником із закругленими кутами поруч із островом Хортиця. Це укріплення з брамами та дорогою. Воно або на Малій Хортиці (навпроти о. Хортиця), як це було в часи Вишневецького, або пізніша Січ нижче за течією. Проте головною особливістю є приблизно таке ж прямокутне укріплення на о. Хортиця (*Khortitzko I.*). На відміну від першого воно не має деталей, через що може бути укріпленням часів О. Дашковича, що вже не використовується [19].

У XIX ст. паромна та човнова Кічкаська переправа існувала у Вовчому горлі між низькими ділянками обох берегів [20] (Рис. 4). Проте місцина була погано придатна для військового використання через незручні та круті

спуски до води [21, с. 35]. Але головною проблемою було те, що переправа в цьому місці вплавав загрожувала віднесенням течією людей та коней нижче Вовчого горла, на всіяну мілинами, підводними та надводними скелями небезпечну ділянку річки перед Хортицею (Рис. 5). Вона, начебто, була продовженням переправи. Учасник Дніпробудівської археологічної експедиції А.В. Добровольський писав: «Ці всі скелі нібито утворили природний міст, що було перекинуто з одного берега на другий». Достатньо було примітивних знарядь аби здійснювати сполучення берегами, пересуваючись від скелі до скелі [22, с. 104–105]. Відстань між мілинами та скелями тут іноді зменшувалася до 50–80 метрів. Глибини в районі мілин не перевищували 0,7 м [23, с. 32]. Проте, для кінноти ці кам'янисті мілини із хаотично розкиданими скелями та підводним камінням перед островом було смертельні небезпечні. Аби встигнути вийти з води на низьку ділянку правого берега варто було розпочинати переправу вище.

Найближчим придатним для цього місцем була лівобережна лощина річки Кічкас (Рис. 6), що співпадає з даними Боплана про початок переправи у низькій ділянці лівого берега. Звідси (п. 1) до низької ділянки правого берега (п. 2) трохи більше двох кілометрів. Саме таку відстань і несло у воді татарських вояків, за описом Боплана, доки вони не виходили на зручне місце. Правобережна низька ділянка простягнулася на кілометр і завершувалася з південного боку скелею Кохання (п. 3), від якої ця місцина ймовірно і отримала назву. Проте саме тут татарські вояки, без одягу та зброї, мокрі та знесилені двокілометровим плаванням потрапляли під вогонь запорожців, якщо козаки вчасно займали позиції в районі скелі Кохання та інших висот.

Треба відзначити, що в районі Кічкаської переправи здавна існували постійні поселення. У скіфську добу в північній частині Хортиці було городище, що охороняло перевіз через Дніпро [24]. За даними археології з IX–X ст. розпочинається початок активного життя поселення на обох берегах

переправи. А третя частина поселення, пов'язаного з переправою, в північній частині Хортиці датується XII–XIII ст. [25, с. 16, 34, 116]. Також на острові, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., російські війська звели укріплення [26, с. 48] (Рис. 7). Серед них 4 редути з валом та ровом у північній частині були зорієнтовані фронтом на схід, у бік лівого, або ж «татарського» берега. Тобто виконували функцію спостереження та контролю за районом переправи. Вони мали забезпечити можливий перехід військ з острова на лівий берег [27, с. 363]. Наближеність Хортиці до переправи (Рис. 8), особливості місцевої географії та можливість спостереження пояснюють, чому О. Дашкович обрав місцем збору саме Хортицю. Найзручніше місце для цього – у північній частині острова.

Стосовно організації козацтва Й.-Х. Енгель також пише, що Дашкович «усіх тих розпорошених по островах, згаданих вище розбишак... об'єднав у єдине ціле... поділив їх на полки й роти, настановив офіцерів і унтер-офіцерів, кожного з них замість їхнього дотеперішнього безладного озброєння наділив вогнепальними рушницями та мечами» [17, с. 85].

Шимон Старовольський в праці «Сарматські воїтелі» (1631) відмічав, що до місць збору загони прибували вже на чолі зі своїми ватажками: «... Остафій заснував військову організацію, до якої увійшли усі козаки; тобто він наказав скликати легко озброєних людей, які найменш бояться смерті; які, як і більшість простолюду, були зібрані з кантонів, міст та сіл знаті Роксоланії, завжди маючи одного лідера зі свого середовища; ідучи за ним, вони борються з ворогом Польського королівства за наказом області або за бажанням видобутку; і влітку їх буває багато, іноді до сорока тисяч, дотримуючись дисципліни древніх римлян» [28, с. 153–154].

Енгель вказує на права козаків, зокрема, «у рівному розподілові всієї здобичі серед усіх, коли тільки таку буде принесено з татарських походів, і у вільному виборі своїх офіцерів» [17, с. 85–86].

Наступний козацький центр виник дещо далі, на Малій Хортиці, де укріплення збудували козаки Дмитра Вишневецького. Їх звали, скоріше за все, ті, хто вже будував раніші укріплення, тобто ветерани Остафія Дашковича. Про це може свідчити лист секретаря польського короля Сигізмунда II Августа Станіслава Бояновського до прусського герцога Альбрехта в 1549 р., на що звернув увагу сучасний український історик В. Ковбаса [29, с. 6]. У листі, зокрема, йдеться: «Один русинський князь, якого звали Вишневецький, хоча молодий, але успішно боровся проти татар і тому подібного роду, наслідуючи діям того Євстафія Дашковича, якого звали Остафій, так що він залучив на свій бік більшість ветеранів Євстафія та інших козаків».

Про кількість ветеранів О. Дашковича свідчать відомості про 400 найважливіших козаків (400 *presipuis Kozakis*) у війську Д. Вишневецького [30, с. 137].

Отже, на острові Хортиця в 30-ті рр. XVI ст. виник козацький центр, відмінний від попередніх. По-перше, його функцією став захист вже не окремих угідь, а всієї території, якій загрожував напад. По-друге, місце збору на Хортиці поблизу переправи пояснює механізм утворення Січі шляхом об'єднання «протосічей» та «городков» у єдиний центр. По-третє, адміністративно-управлінською ознакою цього центру стала вже існуюча взаємодія офіційного та звичаєвого права: козаки О. Дашковича обирали отаманів та розподіляли здобич, що було прерогативою козацької ради. Ці носії традицій козацького самоврядування згодом перейшли до війська Д. Вишневецького, яке також являло з себе об'єднання козацьких загонів. Наведені ознаки складають поняття «Січ», яке відоме з XVII ст., з поправкою на ранній етап, тобто на Хортицьку Січ 30-х та 50-х рр. XVI ст.

Актуальними залишаються подальші дослідження з археологічної локалізації Січі 30-х рр. XVI ст., а також дослідження особливостей ранньої козацької спільноти та Хортицької Січі як етапу набуття цією спільнотою

необхідних соціальних функцій та досвіду, аби у майбутньому висунути вимоги щодо легалізації козацького стану.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Shcherbak V.O. Zaporozka Sich. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 2005. T. 3. S. 270–275.
2. Mytsyk Yu. Kordony i zemli viiska Zaporizkoho (XV – seredyna XVII st.). *Mahisterium*. Kyiv, 2001. Vyp. 7. S. 4–7.
3. Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv : Heneza, 1997. 380 s.
4. Hurbyk A. Problema vynyknennia Zaporozkoï Sichi v pratsiakh O.M. Apanovych. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraïni*. Kyiv, 2011. Vyp. 21. S. 103–122.
5. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: Vydavnychii Dim «Alternatyvy», 1999. 349 s.
6. Shcherbak V. Khortytskyi замок – predtecha osередku sichovoi hromady na Zaporozhzhii. *Istoriia Zaporozkoi Sichi* / redkol. : V. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Arii, 2023. S. 10–20.
7. Milchev V. Pidpilnenska Sich (1734–1775). *Istoriia Zaporozkoi Sichi* / redkol. : V. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Arii, 2023. S. 159–195.
8. Storozhenko I.S. Skilky zh bulo Zaporozkykh Sichei za vsiu istoriiu ukrainskoho kozatstva? *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia «Istoriia ta arkhеolohiia»*. 2014. Vypusk 22. S. 26–31.
9. Pustovalov S. Zh. Kniaz Dmytro Vyshnevetskyi, velyke istorychne znachennia ostrova Mala Khortytsia (Baida) ta inshe... *Muzeinyi visnyk. Zaporizhzhia*, 2003. № 3. S. 133–140.
10. Mykhalon Lytvyn. O нравakh tatar, lytovtsev y moskovytian / perevod V.Y. Matuzovoi, otv. red. A.L. Khoroshkevych. M.: Yzd-vo MHU, 1994. 151 s.
11. Boplan H. L. de. Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z

yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien. K: Nauk. dumka; Kembridzh (Mas): Ukr. nauk. in-t, 1990. 256 s. : il.

12. Sbornyk voenno-ystorycheskykh materyalov (seryia): v 16 vyp. / SPb.: Voen. uchen. kom. Hlavnoho shtaba, 1897. Vyp. 10: Mynych, Burkhard Khrystofor. Vsepoddanneishye donesenyia hr. Mynykha. Ch. 1 : Donesenyia 1736 y 1737 hodov / pod red. A. Z. Myshlaevskoho. VI, 330 s.

13. Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. III : Ksiega VI. wraz z kontynuacia.

14. Plan Zaporozhskoho uzla sooruzhenyi. Bovyn V., Pashevskyi L. Rezultaty opytov po yzucheniiu uslovyi podkhoda k shliuzu v nyzhnem befe. Dneprostoi. *Biulleten hosudarstvennoho dneprovskoho stroytelstva*. Moskva, 1928. № 4. S. 44–45.

15. Kovbasa V.M. Dekilka zauvazhen do pytannia pro mistseznakhodzhennia khortytskoho zamku D. Vyshnevetskoho. *Zapovidna Khortytsia. Materialy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Istoriia zaporozkoho kozatstva v pamiatkakh ta muzeinii praktytsi»*. Spetsialnyi vypusk. Zaporizhzhia: A&V. Art GROUP. 2011. S. 19–23.

16. Sarnicius S. Descriptio veteris et novae Poloniae. 1585. 75 p.

17. Enhel Y.-Kh. Istoriia Ukrainy ta ukrainskykh kozakiv / za zah. red. V.V. Kravchenka; uporiad. T.O. Chuhuia. Kharkiv: Fakt, 2014. 640 s.

18. Sanson, N. (1674). La Russie Noire ou Polonoise : qui comprend les provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs palatinats: vulgairement connües sous le nom d'Vkraine ou Pays de Cosaques. URL: <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=121286745&uid=121161655>.

(дата звернення: 13.10.2023 р.).

19. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Conservation numérique.

URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom>

(дата звернення: 13.10.2023 р.).

20. Podrobnye plany uchastka reky Dnepr ot Ekaterynoslava do Aleksandrovska. 1886. *NBUV*, m. Kyiv. Sektor kartohrafichnykh vydan. Inv. № 3672. S. 1025. Ark. 16.

21. Materyaly dlia heohrafiy y statystyky Rossyy, sobrannye ofytseramy heneralnoho shtaba. Ekaterynoslavskaia hubernyia. / sost. Pavlovych V. Sanktpeterburh: Typohrafiia Departamenta Heneralnoho Shtaba. 1862. 351 s.

22. Dobrovolskyĭ A. Zvit za arkheolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927. (Okolytsi s. Kichkasu Zaporizkoï okruhy). (Materiialy). *Zbirnyk Dnipropetrovskoho kraievoho istorychno-arkheolohichnoho muzeiu*. Dnipropetrovske, 1929. T. 1. S. 61–162.

23. Materyaly dlia heohrafiy y statystyky Rossyy, sobrannye ofytseramy heneralnoho shtaba. Khersonskaia hubernyia / sost. Shmydt A. SanktPeterburh: V typ. Kalynovskoho, 1863. 601 s.

24. Ostapenko M.A. Oboronni sporudy skifskoho Sovutynskoho horodyshcha (do muzeiefikatsii pamiatky). *Arkheolohichni pamiatky Khortytsi ta yikh muzeiefikatsiia*. Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2006. Vyp. 1. S. 116–131.

25. Kozlovskiy A.O. Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v IX–XIV st. Kyiv: Naukova dumka, 1992. 184 s.

26. Laskovskiy F.F. Karty, plany y chertezhy k III chasty materyalov dlia ystoryy ynzhenernoho yskusstva v Rossyy. S. Peterburh: v Typohrafiy Ymperatorskoi akademyy nauk, 1866. 75 l.

27. Laskovskiy F. Materyaly dlia ystoryy ynzhenernoho yskusstva v Rossyy: v 3 kh. ch. Sanktpeterburh: V Typohrafiy Ymperatorskoi Akademyy Nauk, 1865. Ch. 3. 1016 s.

28. Starovolsci S. Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae, Anno M.DC.XXXI. 243 p.

29. Kovbasa V. Kniaz Dmytro Vyshnevetskyi i kozatstvo. *Siverianskyi litopys*. Chernihiv, 2012. № 3–4. S. 3–8.

30. Elementa ad fontium editiones: 76 vol. / Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. Vol. 38: Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 8 (a. 1548–1549) / ed. C. Lanckorońska. 203 p.

Рис. 1 Скеля Кохання перед її знищенням під час будівництва Дніпрогесу (план місцевості 1927 р.).

Рис. 2 Розташування позицій козаків в районі порогів та Кічкаської переправи (карта 1674 р.).

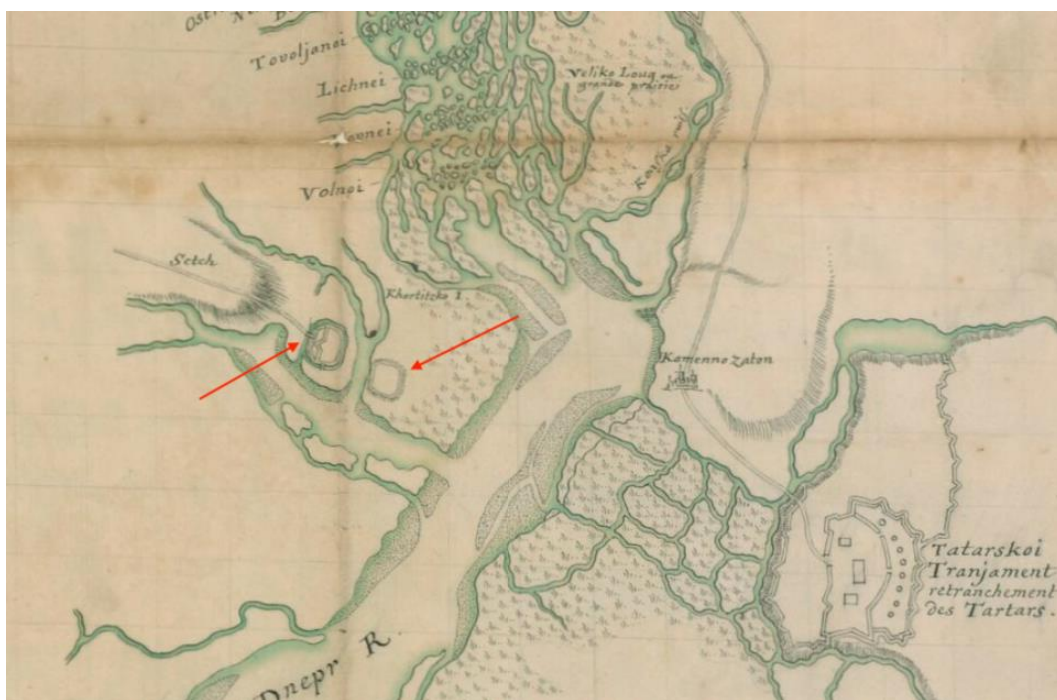

Рис. 3 Січ (Setch) поруч та на о. Хортиця (карта 1724–1729).

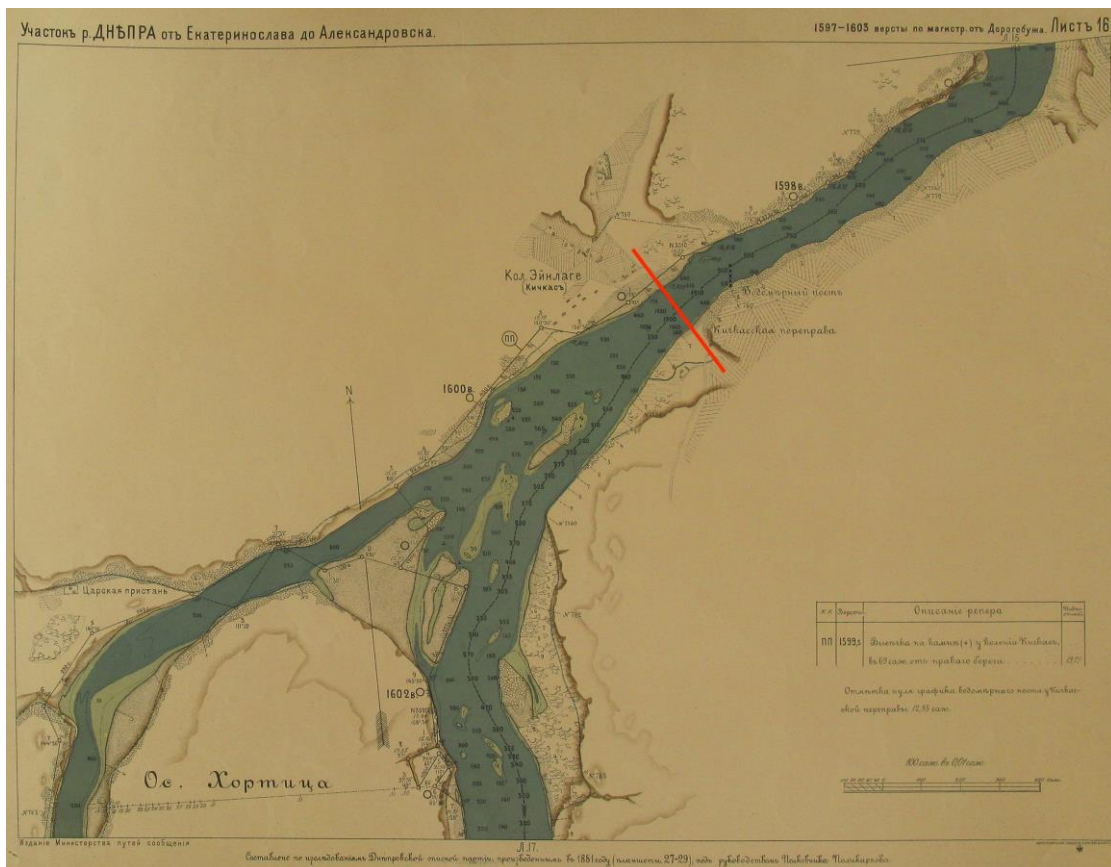
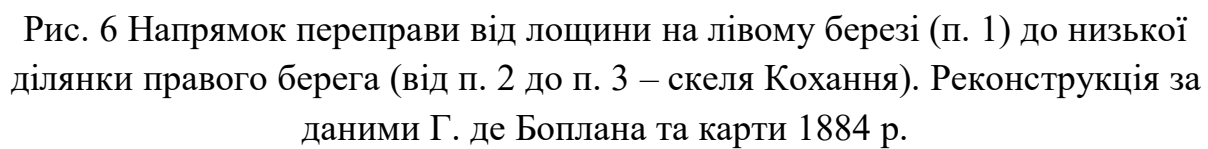

Рис. 4 Ділянка р. Дніпро, Вовче горло та паромно-човнова переправа (карта 1884 р.).

Рис. 5 Ділянка р. Дніпро нижче Вовчого горла перед о. Хортиця. Сучасний стан.

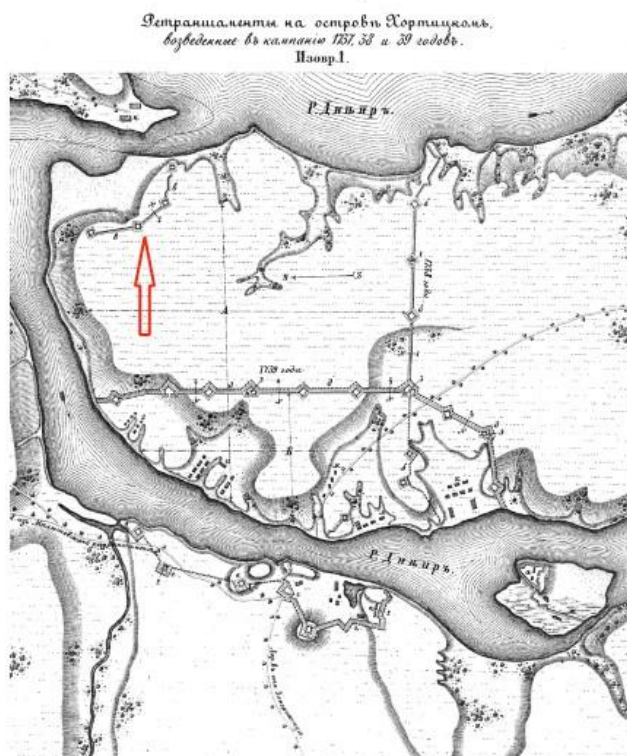

Рис. 7 Редути 30-х рр. XVIII ст. на о. Хортиця, зорієнтовані в напрямку переправи з острова на лівий берег (карта XVIII ст.).

Рис. 8 Сучасний вигляд району о. Хортиця та колишньої Кічкаської переправи: п. 1 – початок переправи; п. 2 – місце початку низької ділянки правого берега; п. 3 – місце скелі Кохання.